

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРАВОВИЙ ПОЗИТИВІЗМ ЄВГЕНІЯ БУЛИГІНА
(ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОЇ ОСОБИСТОСТІ)

Вступ

Мені пощастило бути особисто знайомим з Євгенієм Вікторовичем Булигіним (Eugenio Bulygin), а також мною були написані декілька статей, присвячених його життю і творчості. Їх було приурочено до круглих дат із дня його народження.¹ На жаль, 16 травня 2021 р. внаслідок захворювання на COVID-19 він пішов із життя, не доживши двох місяців до свого 90-річчя. Тому ця стаття присвячується його пам'яті як всесвітньо відомого філософа права й видатної особистості. У ній буде зроблено спробу узагальнення образу Є. Булигіна як неординарної людини та блискучого дослідника, який зробив значний інтелектуальний внесок у філософію права та особливо в методологію юридичного позитивізму.

Життю і творчості Є. Булигіна було присвячено доволі багато праць, опублікованих як за часів його життя (Р. Гуастіні,² П. Наварро,³ М. Атієнза,⁴ М. Антонов та Є. Лисанюк,⁵ М. Ре-

* Максимов Сергій Іванович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри прав людини та юридичної методології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна.

Sergiy Maksymov, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor at the Department of Human Rights and Legal Methodology, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

e-mail: s_maximov@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3165-8142>

¹ Сергій Максимов, "Євгенію Вікторовичу Булигіну – 80 лет," у *Проблеми філософії права VIII–IX* (2011): 440–43; Сергій Максимов, "Євгеній Булигін: концепція права як нормативної системи (Євгенію Булигіну – 85 років)," *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 310–17; Сергій Максимов, "Право як нормативна система: гуманістичний позитивізм Євгенія Булигіна," *Вісник Національного університету "Юридичної академії України імені Ярослава Мудрого."* Серія: *Філософія, соціологія, політологія, філософія права* 3 (2017): 53–66; а також: Сергій Максимов, "Булигін Євгеній Вікторович," у *Велика українська юридична енциклопедія*, т. 2, *Філософія права*, редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. (Харків: Право, 2017), 81–86.

² Ricardo Guastini, "Aspetti notevoli di Normative Systems," *Analisi e Diritto* (1997): 69–77.

³ Pablo E. Navarro, "Normative Systems and Legal Positivism. Eugenio Bulygin and the Philosophy of Law," in *Bulygin Eugenio. Essays in Legal Philosophy. Introduction I.* (Oxford University Press, 2015), 1–21.

⁴ Мануель Атієнза, "Евгений Булигин и теория юридической аргументации," *Проблеми філософії права IV–V* (2008): 245–51.

⁵ М. В. Антонов и Е. Н. Лисанюк, "Нормативные системы в теории права и логике норм," в *"Нормативные системы" и другие работы по философии права и логике норм*, К. Э. Алчурон, Е. В. Булигин, П. Герденфорс, Д. Макинсон; под ред. Е. Н. Лисанюк (Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2013), 4–43.

дондо⁶ та ін.), так і після його смерті (Х. П. Алонсо,⁷ Х. Х. Морено⁸).⁹ Спираючись на роботи вказаних авторів і на особистий досвід спілкування з Є. Булигіним, спробую показати основні моменти життя і творчості видатного філософа права (харків'янина за народженням). При цьому особливу увагу зверну не стільки на його розуміння права як нормативної системи, теорії норм та застосування логіки у праві (це було розглянуто в моїх попередніх роботах), скільки на інші методологічні питання, що розкривають його погляди на природу філософії права й методологію юридичного позитивізму; природу права (зокрема в його полеміці з Робертом Алексі); валідність (у полеміці з Гансом Кельзенем); права людини; судову правотворчість; інші питання, які розкривають його “світ права,” далекий від шаблонних поглядів на юридичний позитивізм, послідовним прибічником якого він був.

Життєвий шлях та людські якості

Є. Булигін народився 25 липня 1931 р. у м. Харкові (другому за чисельністю населення місту України, а на той момент – її столиці). Його батько був інженером, а мати – викладачкою німецької та французької мов. Від своїх батьків Є. Булигін успадкував певні здібності: від батька – математичні (звідси й інтерес до логіки і схильність до наукової методології з її ідеалом точності), від матері – здібності до мов і до гуманітарних наук загалом (він вільно володів іспанською, англійською, німецькою та російською мовами, розумів та міг читати італійською, французькою та українською, дуже добре знав та любив класичну літературу). Його батько мріяв навчатись у столичному – Санкт-Петербурзькому – університеті, але цьому завадила Перша світова війна та інші соціальні потрясіння. Його мати походила з відомого козацько-дворянського роду Кандиб. Серед родичів Є. Булигіна є такі відомі харків'яни, як його двоюрідний дядько – Лев Лук'янович Кандиба, професор-бактеріолог (репресований 1937 р.) і тітка – Олена Іванівна Кандиба, відома музично-громадська діячка Харкова: заслужена діячка мистецтв, педагогиня за класом фортепіано, перша директорка

⁶ María Cristina Redondo, “Bulygin's Analytical Legal Positivism,” in *The Cambridge companion to legal positivism*, edited by Torben Spaak, Stockholm University; Patricia Mindus, Uppsala University, (Cambridge, United Kingdom; New York, USA: Cambridge University Press, 2021), 371–93.

⁷ Juan Pablo Alonso, Buenos Aires University, IVR Executive Committee member, “Eugenio Bulygin (1931–2021).” IVR website and blog. Internationale Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie / International Association for the Philosophy of Law and Social Philosophy <https://ivronlineblog.wordpress.com/2021/05/16/eugenio-bulygin-1931-2021>.

⁸ Jose Juan Moreso, “Eugenio Bulygin (1931-2021): The Wonderful Russian” *Ratio Juris* 34, 3 (2021): 282–85.

⁹ У 2002 році кафедрою правової культури Університету Мадрида й зусиллями “латинського світу” було видано збірку праць, присвячених творчості Є. Булигіна, “Євгеній Булигін і сучасна теорія права” у двох томах, але, на жаль, ці матеріали не були доступні авторові на момент написання статті. Див.: *Eugenio Bulygin en la Teoría del Derecho contemporánea*, Jose Juan Moreso, Pablo E. Navarro, Jorge L. Rodriguez, Jordi Ferrer Beltran (Coords.), Volumen I (Madrid, Barcelona, Buenos Aires, Sao Paulo: Catedra de Cultura Juridica, Marcial Pons, 2022) *ma Eugenio Bulygin en la Teoría del Derecho contemporánea*, Julieta A. Rabanos, Giovanni B. Ratti, Maria Cristina Redondo (Coords.), Volumen II (Madrid, Barcelona, Buenos Aires, Sao Paulo: Catedra de Cultura Juridica, Marcial Pons, 2022).

музичної школи № 3 м. Харкова. Про тепле ставлення харків'ян до неї свідчить назва статті в одній із місцевих газет, яку було присвячено Олені Іванівні, – “Остання графиня Харкова.”

Дитинство Євгенія пройшло у південно-східній частині Харкова, у районі Кінного ринку і стадіону “Металіст,” вулиці Плеханівської (нині – Григорія Тарасенка). На цю вулицю й виходить провулок Аптекарський, де за номером 28 були розташовані будинки його родини й родини його тітки Олени Кандиби, яка, за його спогадами, навчала його гри на фортепіано.¹⁰ І хоча Є. Булигін прожив у Харкові лише свої перші 12 років (до 1943 р.), але йому все ж таки вдалося увібрати дух цього міста.¹¹

Волею долі Євгеній після війни опинився зі своєю родиною в Австрії, де в дунайському місті Лінці з 1946 по 1949 р. він навчався у престижній середній школі Bundesrealschule Linz, де свого часу (1903–1906 рр.) здобував освіту Людвиг Вітгенштейн – один із засновників аналітичної філософії, ідеї якого мали вплив на творчість Є. Булигіна. Там він також удосконалив свою німецьку й англійську мови.

Наприкінці 1940-х рр. ООН здійснювала програми остаточного переселення сімей, переміщених під час війни. Хоча Булигіни заявили про відмову від повернення до СРСР, але перспектива такого повернення була вельми реальною. Лише 1949 р. вони видихнули вільно, коли їм було дозволено виїхати до Аргентини, де вони оселилися в м. Ланусі, провінція Буенос-Айрес. На той час Євгенію було 18 років, і він знову пішов до школи. Йому було дуже важко вчитися, бо іспанську довелося засвоювати з нуля.

Його друг Хосе Хуан Моресо, професор філософії права Університету Помпеу Фабра Барселони, писав: “Пригадую, якось він розповів мені, що в Буенос-Айресі проводив час у шаховому клубі, де мова була менш важливою, і так він познайомився з іспанською.”¹² Лише 1953 р. у 22-річному віці він зміг закінчити середню школу в Буенос-Айресі і вступити на юридичний факультет Університету Буенос-Айреса, який він закінчив 1958 р.¹³

У студентські роки під впливом завідувача кафедри філософії права Амброзіо Л. Гіохи він спочатку захопився філософією Густава Гуссерля, а згодом – чистим ученням про право Ганса Кельзена, яке стало для нього “вхідними дверима у будівлю філософії права.”¹⁴

¹⁰ За спогадами Євгенія Вікторовича, напочатку німецького наступу на Харків на проїзній частині провулку розірвалася бомба, яку було скинуто з літака. Ніхто не постраждав, але на місці воронки протягом сімдесяти років просідало ґрунтове покриття провулка (я бачив цей феномен своїми очима). Лише 2012 р. під час підготовки до чемпіонату Європи з футболу провулок було заасфальтовано, і це нагадування про війну було скрито. За іншими спогадами, вони з двоюрідним братом іноді дражнили свою любу бабусю епіграмою О. Пушкіна на її однофамільця офіцера Кандибу. Ось вони – “плоди просвітництва” – результат поглибленого бабусиного навчання онуків літературі.

¹¹ Хоча це лише мої суб'єктивні враження, впевнений, що вони феноменологічно точні.

¹² Moreso, “Eugenio Bulygin (1931–2021),” 283.

¹³ Євгеній Вікторович згадував, що його на той час більше приваблювала філософія, ніж юриспруденція, але на сімейній раді поміркували, що, враховуючи їх скромний матеріальний стан, краще йому отримати професію юриста. Але тяжіння до філософії у Є. Булигіна залишилось, і це визначило його вибір на пряму професійного розвитку – філософію права.

¹⁴ Як про це писав Є. Булигін у статті “Моє бачення раціональності права”: “Поряд із І. Кантом та Е. Гуссерлем Гіоха викладав чисте вчення про право Г. Кельзена – для мене воно стало вхідними

Ще до закінчення університету Є. Булигін серйозно займався філософією, а особливо філософією права. Свої захоплення він поділяє зі своїм другом К. Е. Алчуронем, з яким у них складалася напроцуд плідна співпраця і співавторство.¹⁵

У той час сформувалася група правознавців, яких назвали золотим поколінням філософії права. До неї входили: Амбросіо Гіоха, Хенаро Карріо, Хорхе Баке, Карлос Алчурон, Мартін Фаррелл, Едуардо Рабоссі, Рікардо Гібур, Карлос Ніно та Еугеніо (Євгеній) Булигін. У межах очолюваного А. Л. Гіохою Інституту філософії права вони здійснювали перехід аргентинської філософії права від метафізично-феноменологічної умоглядної філософії права Карлоса Коссіо до позитивістської філософії права для її пристосування до потреб юридичної догматики. Це був зсув досліджень від філософії Канта і Гуссерля до робіт Карнапа, Вітгенштейна, Куайна, Тарського. З огляду на це сформувався сталий інтерес до аналітичної філософії та аналітичної філософії права, яку розвивали Альф Росс, Герберт Гарт, Кеорґ Генрік фон Вріґт.

1966 р. в Аргентині відбувся військовий переворот, і університетська освіта опинилася під жорстким контролем. Ліберальна філософія права була під пресингом груп, що сповідували реакційні погляди. Обговорення гострих і значущих філософсько-правових питань було зосереджене не в університетських аудиторіях, а в межах інтелектуального гуртка, створеного філософами і правознавцями, – Аргентинському товаристві філософського аналізу.

В обставинці, коли військова хунта використовувала у своїй суті неправові методи правління, нехтуючи чинними правовими нормами, тверда орієнтація на позитивне право була для аргентинських інтелектуалів основною гарантією проти урядового свавілля, яке нерідко здійснювалося під прикриттям етичних і релігійних цінностей, витлумачених владою згідно з її уявленнями про доцільність.

Після захисту дисертації в Університеті Буенос-Айреса з найвищим можливим балом він з 1963 по 1969 р. отримує низку стипендій і стажується в Європі під керівництвом Ульріха Кляґа (Кельн), Ганса Вельцеля (Бонн) та Герберта Гарта (Оксфорд). Наукове спілкування Є. Булигіна з Г. Л. А. Гартом було найпліднішим. Окрім іншого, з ним обговорювалися і основні моменти головної праці – “Нормативні системи,” – яку Євгеній Булигін і Карлос Алчурон вперше опублікували 1971 р. Професор Університету Буенос-Айресу

дверима у будівлю філософії права. Мій ентузіазм щодо Е. Гуссерля зник дуже швидко, але теорія Кельзена залишилася для мене постійною основою. У Г. Кельзена я запозичив тематику: структуру правопорядку й норми, що його становлять, як і кельзенівський юридичний позитивізм та скептицизм у питанні щодо цінностей. Цей скептицизм був підсилений впливом А. Росса, Г. Гарта і Г. фон Вріґта. Таким чином, чисте вчення про право – наріжний камінь у моїй філософській освіті. Навіть сьогодні я вважаю, що добре знання теорії Кельзена є основоположним для всіх, хто бажає працювати у галузі філософії права.” (Євгеній Булигін, “Моє бачення раціональності права,” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 318).

¹⁵ “К. Алчурон був моїм однолітком і дуже швидко став моїм близьким другом – він один із тих, хто ввів мене в логіку й аналітичну філософію. Із ним ми працювали цілих 40 років. Немає потреби говорити, що більша частина ідей у спільно написаних книгах і статтях належить Карлосу.” (Там само).

Хуан Пабло Алонсо писав про цей період у своїх спогадах: “Протягом останніх кількох місяців він ділив зали Оксфорда з Гербертом Гартон, Рональдом Дворкіним і Джозефом Разом, що зібрали разом чотирьох найважливіших філософів права 20-го століття.”¹⁶

Саме у співавторстві з К. Алчуроном були написані основні книги Є. Булигіна: “Нормативні системи” (*Normative Systems*), видана англійською мовою (Відень; Нью-Йорк, 1971),¹⁷ надалі перекладена іспанською, італійською, німецькою, французькою, російською та ін.; “Про існування юридичних норм” (*Sobre la existencia de las normas juridicas*) (Валенсія, 1979);¹⁸ “Логічний аналіз і право” (*Análisis Lógico y Derecho*) (Мадрид, 1991),¹⁹ а також 23 статті. Такий плідний творчий симбіоз дав підстави авторам іронічно представляти свої праці як написані “Карлосом Еугеніо Булірроном (Carlos Eugenio Bulyrón), міфічною особистістю, яка оживає лише у філософській діяльності.”²⁰

“Нормативні системи” є однією з найважливіших робіт у правовій філософії другої половини ХХ століття. У ній здійснено аналіз фундаментальних понять правової теорії, таких як “правова система,” “прогалина,” “суперечність у законі та суперечність між законами” тощо, вона вважається “найповнішим монографічним дослідженням основних питань правової теорії, що здійснене за допомогою засобів сучасної логіки та концептуального аналізу” (Г. Х. фон Врігт).

Іншою важливою віхою на життєвому шляху Булигіна було підтримане активними діями “Аналітичного товариства” призначення його на посаду “декана-організатора” юридичного факультету 1984 р., що передбачало демократизацію факультету в управлінському, навчальному і науковому аспектах.²¹

Булигін суміщав наукову роботу і викладання в університеті з практичною роботою судді. З 1986 р., після завершення місії декана-організатора, він протягом 15 років був суддею Національної апеляційної палати Аргентини з цивільних та комерційних справ.

Також слід відзначити активну багаторічну діяльність Є. Булигіна в Міжнародній асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR) – професійній організації філософів і теоретиків права, заснованій у 1909 р. у Берліні. Понад 30 років Є. Булигін обирався членом Виконавчого комітету IVR (з 1987 по 2007 р.), причому в 1991–1999 рр. – віце-

¹⁶ Juan Pablo Alonso, Buenos Aires University, IVR Executive Committee member. Eugenio Bulygin (1931–2021). IVR website and blog. Internationale Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie / International Association for the Philosophy of Law and Social Philosophy <https://ivronlineblog.wordpress.com/2021/05/16/eugenio-bulygin-1931-2021>.

¹⁷ Carlos Alchurron and Eugenio Bulygin, *Normative Systems* (Wien; New York: Springer, 1971), XVIII + 208.

¹⁸ Carlos Alchourrón y Eugenio Bulygin, *Sobre la existencia de las normas juridicas* (Valencia (Venezuela): Facultad de Derecho-Univ. de Carabobo, 1979).

¹⁹ Carlos Alchourrón y Eugenio Bulygin, *Análisis lógico y derecho* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1991).

²⁰ Carlos Alchourrón y Eugenio Bulygin, *Análisis lógico y derecho*, Introducion, XVII.

²¹ Як зізнавався сам Євгеній Вікторович, він першим ділом скасував усі обов’язкові навчальні програми й дозволив читати викладачам за їхнім власним розумінням.

президентом, а в 1999–2003 рр. – президентом. З 2007 р. він обирався почесним президентом IVR.

Моє особисте знайомство з Є. Булигіним відбулось у травні 2003 р., коли він як президент IVR був із візитом в Україні. Він відвідав Одесу, Харків і Київ, де прочитав лекції про досягнення та проблеми сучасної аналітичної філософії права, а в Києві також за його участю відбулася конференція “Стан і тенденції розвитку філософсько-правової думки в Україні та світі.” Під час перебування в Харкові Є. Булигін відвідав свій колишній будинок та інші пам’ятні місця. Ця зустріч поклала початок нашій творчій співпраці, у результаті якої в щорічнику української асоціації філософії права і соціальної філософії “Проблеми філософії права” було надруковано перші переклади з німецької його статей “До проблеми об’єктивності права” (т. III, 2005)²² і “До проблеми обґрунтування прав людини” (т. IV–V, 2006–2007).²³

Після цього починається активний процес поширення ідей Є. Булигіна в українському та в усьому пострадянському теоретико-філософському правовому просторі: його роботи не лише активно перекладаються, а й посідають перші місця у списках обов’язкової літератури за курсами як теорії права, так і філософії права.

Пострадянські читачі мають можливість ознайомитися з перекладом його головної праці – монографії “Нормативні системи”²⁴ і збіркою перекладів його статей “Вибрані праці з теорії та філософії права.”²⁵ У журналі “Філософія права і загальна теорія права,” членом редакційної ради якого Є. Булигін був із початку його заснування, опубліковано переклади українською мовою його статей “Кант і сучасна філософія права” (2014),²⁶ “Норми права, логіка та істина” (2015),²⁷ “Моє бачення раціональності права” (2016).²⁸

У Curriculum Vitae Є. Булигіна 2015 р. серед його опублікованих робіт згадуються 17 монографій і 181 стаття іспанською, англійською, німецькою, італійською, російською і французькою мовами, а також переклад ним 9 книг і 11 статей з англійської та німецької на іспанську. Хочеться також відзначити менш відому, проте, за оцінкою Стенлі Полсона,

²² Евгений Булыгин, “К проблеме объективности права,” *Проблеми філософії права* III (2005): 7–13.

²³ Евгений Булыгин, “К проблеме обоснования прав человека,” *Проблеми філософії права* IV–V (2006–2007): 149–52.

²⁴ ‘Нормативные системы’ и другие работы по философии права и логике норм, К. Э. Альчурон, Е. В. Булыгин, П. Герденфорс, Д. Макинсон; под ред. Е. Н. Лисанюк (Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2013), 380 с.

²⁵ Евгений Викторович Булыгин, *Избранные работы по теории и философии права*, пер. с английского, немецкого, испанского, под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лысанюк, С. И. Максимова (Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2016), 476 с.

²⁶ Євгеній Булигін, “Кант і сучасна філософія права,” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2014): 304–11.

²⁷ Євгеній Булигін, “Норми права, логіка та істина,” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2015): 298–311.

²⁸ Євгеній Булигін, “Моє бачення раціональності права,” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 318–23.

найважливішу серед написаних Є. Булигіним книг – “Юридичний позитивізм” (*El positivismo jurtdico*) (2005).²⁹

Проявом значного світового визнання академічних заслуг Є. Булигіна є видання у 2015 р. в одному з провідних світових видавництв (Видавництві Оксфордського університету, Велика Британія) тому його вибраних творів “Есе з правової філософії,”³⁰ а також публікація в “Кембриджському довіднику з правового позитивізму” розділу, присвяченого йому як одному з провідних представників правового позитивізму, поряд із такими класиками філософії та теорії права, як Джеремі Бентам, Джон Остін, Георг Елінек, Ганс Кельзен, Герберт Гарт, Норберто Боббіо та Джозеф Раз.³¹

Поряд з його нагородами та преміями академічного характеру хочу особливо виділити нагородження у 2016 р. “Орденем Свободи” (*Orden de la Libertad*) – португальським почесним цивільним орденом, яким відзначаються видатні заслуги у справі демократії та свободи, у захисті цінностей цивілізації та людської гідності.

Про людські якості Євгенія Булигіна тепло відзивається Мануель Атієнза, який згадує Євгенія як “людину, не здатну до засмучення” і додає, що “він майстер у мистецтві життя.”³² Іншими відмінними рисами особистості Булигіна Атієнза називає непересічний інтелект і невичерпне, але не агресивне почуття гумору: “І всі ми посміхаємось, коли він дає таку пораду: ‘Ви повинні повторювати собі дуже часто, щоб не суперечити собі самому,’ або коли він – будучи зовсім ще недавно суддею Федерального апеляційного суду Аргентини – запевняє нас: ‘Ніхто не може звинуватити мене в неупередженості.’”³³

Я б додав таку рису, як скромність. Скромність академічна, коли він чітко окреслює межі свого дослідження та межі свого внеску у співавторство з Карлосом Алчуроном, а також скромність життєва. Якось я сказав Євгенієві Вікторовичу, що він гідний бути включеним до переліку ста видатних харків’ян, на що була його відповідь: “Ви сильно перебільшуєте моє значення.”

Багатогранність Євгенія Булигіна як особистості характеризує коло його захоплень, які М. Атієнза у статті, присвяченій ювілею Булигіна, називає культивуванням “таких різних (але, в його випадку, мудро гармонізованих) радощів,” як “сімейне життя, верхова їзда, горілка, романські собори, дружба, філософсько-правова дискусія.”³⁴ Повністю солідари-

²⁹ Eugenio Bulygin, *El positivismo jurídico* (Fontamara, México, 2005), 176 p. В перекладі італійською: Eugenio Bulygin, *Il positivismo giuridico* (Giuffrè Editore, Milano, 2007).

³⁰ Eugenio Bulygin, *Essays in Legal Philosophy*. Eds. C. Bernal, C. Huerta, T. Mazzarese, J. J. Moreso, P. E. Navarro and S. L. Paulson (Oxford University Press, 2015), 378 p.

³¹ *The Cambridge companion to legal positivism*, edited by Torben Spaak, Stockholm University; Patricia Mindus, Uppsala University, 371–93 (Cambridge, United Kingdom; New York, USA: Cambridge University Press, 2021).

³² Мануель Атієнза, “Евгений Булигин и теория юридической аргументации,” пер. с англ. С. И. Максимова. *Проблеми філософії права*. IV–V, (2008): 245; також у: Максимов С. І. *Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналіт. огляди, переклади* (2003–2011), друге видання, доповнене (Харків: Право, 2012), 303–313.

³³ Там само, 245.

³⁴ Там само, 305.

зуючись із Мануелем, хочу додати список “життєвих радощів,” що їх поділяє Євгеній, власноруч складений ним у “Короткій автобіографії,” написаній через десять років після публікації статті Атієнзи: “Головні інтереси: (нормативна) логіка, логічні структури права і аналітична філософія. Крім філософії, мені дуже подобаються собаки, коні, архітектурні пам’ятники, література, театр, гарненькі панночки і червоне вино.”³⁵ Неможливо без доброї посмішки читати такі зізнання.

Світогляд Євгенія Булигіна: аналітична філософія та логіка

Марія Христина Редондо (María Cristina Redondo) у згаданій монографії про юридичний позитивізм дає ґрунтовний аналіз здобутків Євгенія Вікторовича, називаючи його позицію “аналітичним позитивізмом.”³⁶ Її систематизація та оцінка поглядів видатного філософа права уявляються мені вдалими, тому загалом я буду спиратися на логіку узагальнень, наведену в цій статті, намагаючись представити погляди Булигіна як певний цілісний світогляд. Перший крок у такій ідентифікації – виявлення суті філософської концепції Євгенія Булигіна та її оцінка в контексті сучасної філософії.

Безсумнівною вихідною тезою в характеристиці світогляду Є. Булигіна є твердження про його невід’ємний зв’язок з аналітичною філософією. На це він неодноразово звертав увагу у своїх працях і в усних виступах, цінуючи її насамперед за чіткість і вивіренисть мови. Аналітична філософія є однією з найбільш поширених течій сучасної філософії, закладених такими філософами, як Карнап, Вітгенштейн, Куайн, Тарський. Водночас дуже важко виявити її змістовне ядро, тому що “аналітична філософія не є школою, подібно до томізму або марксизму, і не є методом, на що претендує феноменологія.”³⁷ Це, скоріше, стиль філософської думки або форма філософствування, заснована на загальному розумінні філософії, яка, втім, допускає дуже різні теорії щодо окремих проблем і сумісна з різними рішеннями останніх. “Головні її риси – це аналіз концептуальних (логічних) елементів пізнання, які винаходяться у логічній структурі мови.”³⁸ Отже, головними рисами аналітичної філософії є *тлумачення філософії як концептуального аналізу і тісний зв’язок із логікою*.

Саме *концептуальним аналізом* аналітична філософія, на думку Є. Булигіна, відрізняється як від класичних метафізичних спекуляцій, так і від науки. Щодо перших, Булигін поділяє філософів на дві групи: “Розсудливі філософи, які використовують чітку і виважену мову, та філософи-візіонери, у працях яких превалюють розмиті метафори і бракує чіткості.”³⁹ Найпоказовішими прикладами останніх він вважає Гегеля та Гайдеггера. З іншого боку,

³⁵ Евгений Булыгин, “Краткая автобиография,” в Евгений Викторович Булыгин. Избранные работы по теории и философии права, 467.

³⁶ Maria Cristina Redondo, “Bulygin’s Analytical Legal Positivism,” in *The Cambridge companion to legal positivism*, edited by Torben Spaak, Stockholm University; Patricia Mindus, Uppsala University, 371–93 (Cambridge, United Kingdom; New York, USA: Cambridge University Press, 2021), 371.

³⁷ Булигін, “Кант і сучасна філософія права,” 309.

³⁸ Там само, 309.

³⁹ Булигін, “Моє бачення раціональності права,” 319.

за Є. Булигіним, філософія не є різновидом наукового дослідження; вона не стосується безпосередньо світу, а зосереджена на концептуальних компонентах досвіду, тобто на концептуальному апараті, який дає можливість людям, з одного боку, мати наукове знання, а з іншого – опанувати реальність. Він вважав, що “філософія загалом і філософія права зокрема не мають справу із мінливою реальністю,” а “вивчають необхідні аспекти реальності,” такі як “ідеї, категорії, поняття чи апіорний синтез.”⁴⁰

Оскільки такі концептуальні компоненти відбиваються в логічній структурі мови, це пояснює, чому філософи-аналітики дуже зацікавлені у вивченні мови та логіки. Саме використання логічних прийомів у концептуальному аналізі зумовлює концептуальну й мовну точність, яку вони виявляють у своїх дослідженнях. За словами Булигіна, хоча не всі філософи-аналітики присвячують себе вивченню логіки, серед них є чітка тенденція використовувати переваги логічних прийомів у концептуальному аналізі.

Роль логіки та формалізації справді є суттєвою у філософії права Булигіна. Насамперед його основний теоретичний внесок, “Нормативні системи,” написаний у співавторстві з Алчуроном, як уже зазначалось, є парадигмальним прикладом, у якому логіка використовується як потужний інструмент юридичного аналізу, тобто для реконструкції центрального поняття нормативної системи. Тому другою ознакою світогляду, або правового позитивізму, Булигіна, є *формальний, або логічний, аналіз*. Водночас у рамках теорії Булигіна формально-логічний аналіз є не самодостатньою метою, а завжди лише інструментом для точної та плідної реконструкції юридичних понять і концепцій. Логіка лише підтримує будь-який успішний аналіз таких концепцій.

Через застосування логіки в дослідженні права, тобто за чисто формальним показником, позицію Булигіна іноді називають *логічним позитивізмом*. Проте це не відповідає дійсності. Навіть будучи переконливим у силі логіки та формалізації, він виступає проти того, щоб аналітичну філософію загалом і його правовий світогляд зокрема змішували з логічним позитивізмом.⁴¹ Особливо неприйнятними для нього є такі тези логічного позитивізму, як верифікаційна теорія істини та ідея, що твердження, які не можуть бути оцінені як істинні, є хибними.

Ще однією з рис філософської позиції Булигіна, яка впливає на його філософію права, є *аксіологічний скептицизм*.⁴² Він базується на ідеї, що моральні, політичні й естетичні судження здебільшого залежать від емоцій, чуттів, смаків і тому не контролюються розумом (так звана експресивна теорія норм). Вони, безумовно, мають значення, але не можуть бути істинними чи хибними.

Продовженням аксіологічного скептицизму є скептицизм метаетичний, тобто скептицизм щодо існування об'єктивних норм. На думку Булигіна, взагалі немає об'єктивних норм, будь то моральні, правові, релігійні норми тощо. Це переконання змушує його встановити чітке розмежування між будь-яким *практичним підходом*, що може бути виправданий лише

⁴⁰ Булигін, “Моє бачення раціональності права,” 319.

⁴¹ Булигін, “Кант і філософія права,” 309.

⁴² Булигін, “Моє бачення раціональності права,” 322.

з точки зору суб'єктивної чи міжсуб'єктивної мети, і *теоретичним*, який натомість може бути об'єктивно виправданий з точки зору істини та хибності. Це значною мірою пояснює, чому Булігін не вважає, що філософію права слід розвивати з точки зору практичної філософії.⁴³

Філософія права Булігіна: аналітичний методологічний позитивізм

Виходячи з особливого значення аналітичної філософії у світогляді Булігіна, його правову філософію, безумовно, слід визначити *аналітичною філософією права*, або застосуванням аналітичної філософії до сфери права. Інакше кажучи, вона є понятійним (концептуальним) аналізом права. “На мою думку, – пише Булігін, – аналіз структури права, його складових частин і передусім правових норм разом із аналізом загальних юридичних понять є основним завданням філософії права.”⁴⁴

При цьому особливість аналітичного підходу Булігіна полягає у відданні пріоритету не практичному, а теоретичному дискурсу. На його думку, філософія права (або загальна теорія права – він не бачив між ними відмінностей) повинна спиратись на інструменти, які пропонують *філософія мови і науки*, а не ті, що пропонує *практична філософія*, і це дозволяє вирішувати проблему невизначеності правових норм, що дуже важливо для правозастосування. Аналогічно юридична теорія може навчитися набагато більше з дискусії про пояснення та обґрунтування, що розвивається у *філософії науки*, ніж із дебатів щодо пояснення та обґрунтування, що розвиваються в *практичній філософії*.⁴⁵

Наступною з найважливіших рис філософії права Булігіна є *правовий позитивізм*. Його позиція була названа Рікардо Карачоло “послідовним позитивізмом” та ексклюзивним (виключним) позитивізмом. На думку Карачоло, позитивістська концепція права Булігіна виражається трьома такими тезами: концептуальний поділ між правом і мораллю; скептицизм у сфері етики; неможливість розрізнення двох названих тез.⁴⁶ Якщо з першим визначенням Булігін беззаперечно погоджувався і навіть із гордістю представляв себе як саме послідовного правового позитивіста, то віднесення його до ексклюзивних позитивістів самим Булігіном не підтримувалося, а деякими авторами (напр., Марія Редондо) навіть заперечується.⁴⁷

У статті “До проблеми об'єктивності права” у першому посиланні Булігін відмежовує свою позицію від “доволі розповсюдженої (особливо в Росії та в Україні) й абсолют-

⁴³ Redondo, “Bulygin’s Analytical Legal Positivism,” 373–74.

⁴⁴ Булігін, “Моє бачення раціональності права,” 319.

⁴⁵ Див.: Redondo, “Bulygin’s Analytical Legal Positivism,” 374.

⁴⁶ Цит. за: Атиенза, “Евгений Булыгин и теория юридической аргументации,” 248.

⁴⁷ Redondo, “Bulygin’s Analytical Legal Positivism,” 376. Вона підкреслює, що хоча Булігіну була ближча ексклюзивна концепція, але, оскільки вона тісно пов'язана з концепцією влади Раза, він її не приймав. “Коротко кажучи, теорія Булігіна не прихильна ні до інклюзивного, ні до ексклюзивного юридичного позитивізму. Методологічний інструментарій раціональної реконструкції його теорії має на меті забезпечити її чітку роботу, незалежно від того, яка з цих двох основних теорій вважається найкращою” (там само, виноска 17).

но помилкової думки, що позитивізм полягає у вимозі беззаперечно виконувати всі норми позитивного права.”⁴⁸ При цьому під правовим позитивізмом він розуміє теорію, що дотримуються двох вимог: роздільної тези й тези соціальних джерел права, завдяки яким зміст правопорядку може бути досліджено і встановлено безвідносно до моральних та політичних цінностей.⁴⁹

Але виникає питання: до якого саме типу позитивізму слід віднести його теорію права? За Боббіо, існують три підходи до розуміння правового позитивізму: теоретичний, ідеологічний та методологічний.⁵⁰ Булигін різко відхрещується від ідеологічного позитивізму Дж. Остіна та К. Бергбома, не погоджується із зосередженням лише на тезах, що є характерними для теоретичного позитивізму, та ідентифікує свою позицію як *позитивізм методологічний*. Він пов'язує його зі специфічним методом (у широкому сенсі), або підходом, завдяки якому юридичний позитивізм робить свій внесок у юридичну науку і юридичну практику. Булигін формулює три тези, на які спирається сучасний (методологічний) позитивізм:

1. *Теза про розділення між правом і мораллю*: правова валідність норм не означає їх моральної валідності (чинності), і навпаки, те, що норма є морально коректною, не означає, що вона є юридично валідною...
2. *Теза про соціальні джерела права*: існування і зміст права у деякій спільноті залежить від соціальних фактів, тобто від дій (вчинків) чи діяльності членів цього суспільства (постанов законодавчого органу, судових рішень, договорів тощо).
3. *Теза про дискреційність судових рішень*⁵¹: коли право не регулює певну дію, тобто не дає рішення для загального (родового) випадку, суддя може вирішити цей випадок дискреційно. Це означає, що він ухвалює рішення згідно зі своєю оцінкою випадку, тобто діє як законодавець.⁵²

З першими двома тезами погоджуються всі позитивісти (з тими чи іншими особливостями їх інтерпретації). У них заперечується необхідний (логічний або концептуальний) зв'язок між правом і мораллю та виключається можливість природного права при допущенні моральної критики позитивного права. Третя теза відбиває специфічну позицію Булигіна і поділяється не всіма позитивістами. Наприклад, Ганс Кельзен вважав, що право не має прогалин, а тому ніякої судової правотворчості бути не може.

Зазначені головні тези методологічного позитивізму Булигіна конкретизуються та доповнюються такими положеннями:

- застосування аналітичного методу концептуального аналізу до сфери права та надання пріоритету інструментарію методології науки перед інструментарієм практичного дискурсу;

⁴⁸ Булыгин, “К проблеме объективности права,” 7.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Див.: “Redondo, Bulygin’s Analytical Legal Positivism,” 375.

⁵¹ Марія Ретондо називає цю тезу “тезою про невизначеність”: “Третє, теза про невизначеність: а саме, що закон може бути невизначеним і, в такому разі, судді мають дискреційні повноваження створити новий закон” (Redondo, Bulygin’s Analytical Legal Positivism, 376).

⁵² Евгений Булыгин, “Что такое правовой позитивизм?” в *Избранные работы по теории и философии права* (Санкт-Петербург: АЛЕФ-Пресс, 2016), 38–39.

- визнання слабкої інтерпретації тези про соціальні джерела права і особливої нормативності концептуального аналізу;
- забезпечення концептуальної реконструкції як прояву аналітичного методу через уточнення концепту й наступного правильного виконання побудови більш точного та плідного концепту;
- створення та застосування методології обґрунтування судових рішень у ситуації прогалин у системі правових норм.

Головний же сенс методологічного правового позитивізму полягає в забезпеченні всією сукупністю його принципів (тез) ціннісно-нейтрального дослідження права як прагнення до ідеалу вільної від цінностей науки.⁵³

Полеміка з Кельзеном: чиста теорія права і проблема валідності⁵⁴

Безумовно, ключовою фігурою у становленні філософсько-правового світогляду Булігіна був Ганс Кельзен, про що він зазначав у своїх працях.⁵⁵ Водночас слід зазначити, що Булігін був не догматичним послідовником видатного австрійсько-американського філософа права, а радше творчим послідовником і доброзичливим критиком.

Якщо говорити про основну мету булігінської критики – це намагання “очистити” чисту теорію права як ціннісно-нейтральну науку від залишків метафізики у самого Кельзена. Булігін визначає основоположні й тому недоторканні тези чистої теорії права і вважає, що всі несумісні з цими тезами положення Кельзена мають бути видалені з чистого вчення про право, щоб це вчення являло собою несуперечливу теорію.

1. *Правовий позитивізм*. Усе право є позитивним правом, тобто воно складається з норм, що створюються і скасовуються через людські дії.
2. *Моральний скептицизм*. Не існує будь-яких “істинних норм.” Норми загалом і моральні норми зокрема не є ані істинними, ані хибними. Немає ніяких нормативних фактів, які б відповідали моральним нормам; отже, в моралі не існує об’єктивного пізнання.
3. *Поділ суцього і належного*. З того, що дещо існує, не виходить, що це дещо повинно бути; і навпаки, з того, що дещо повинно бути, не виходить, що це дещо існує.
4. *Вільна від цінностей наука про право*. Наука про право полягає в опису позитивного права, а не у його оцінці. Оцінка позитивних правопорядків як справедливих або несправедливих є справою політики, а не науки.⁵⁶

⁵³ Детальніше див.: “Redondo, Bulygin’s Analytical Legal Positivism,” 375–384.

⁵⁴ Термін “validity” (нім. Geltung, ісп. validez) може перекладатись українською мовою як “дійсність”, але не в онтологічному, а нормативному сенсі (“визнання правочину недійсним”), або як “чинність” (“визнання закону чинним”). Проте задля уникнення такої неоднозначності іноді використовують кальку з англійської – “валідність”.

⁵⁵ Див. виноски 14 (Євгеній Булігін, “Мое бачення раціональності права,” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2016): 318). Звісно, сам Булігін визнавав також вплив на його правове мислення Г. Л. А. Гарта та Альфа Росса (й інших мислителів), але аналіз такого впливу виходить за межі цієї статті.

⁵⁶ Евгений Булыгин, “Проблема действительности по Кельзену,” в *‘Нормативные системы’ и другие работы по философии права и логике норм*, К. Э. Альчурон, Е. В. Булыгин, П. Герденфорс,

Слід зазначити, що сам Булігін намагався безперечно дотримуватися цих правил. У полеміці з Кельзеном він відстоював чистоту чистої теорії з ентузіазмом “першохристиянства.”

Цікавою є передусім демонстрація впливу на самого Кельзена філософії Імануїла Канта. У статті “Кант і сучасна філософія права” Булігін, ставлячи за мету дослідити вплив кантівської етики на право, показав, що Кельзен, розробляючи свій проєкт правознавства як науки, спирався на кантівську ідею категорій глузду. Сам Кант не запропонував таких категорій для юридичної науки. З точки зору Кельзена, ними мали б бути категорії: а) “*приписування*,” або “інкримінація” (нім. – *Zurechnung*, англ. – *imputation*, рос. – *вменение*),⁵⁷ що виражає належність, яка розкриває структуру правового мислення за типом: “Якщо є *a* (злочин), то повинно бути *b* (покарання)” і б) “*основна*,” або “*ґрунтова норма*” (*Grundnorm*). За Кельзеном, завдяки цим специфічним для права категоріям глузду, стає можливою юридична наука, яка сама створює предмет свого пізнання.⁵⁸

Але Булігін не наосліп дотримується положень Кельзена, а творчо їх розвиває і навіть критикує. Так, не без впливу Гарта, він стверджує, що поняття “приписування” (або “чисте належне”) більш туманно виражає ті ідеї, які можна ясніше викласти завдяки теорії функцій мови та розвитку деонтичної логіки.⁵⁹ Критиці піддається й поняття основної норми Кельзена. У цьому Булігін дотримується ідеї Альфа Росса, який вважав, що “концепція валідності, чи дійсності як обов’язку дотримуватися норми (об’єктивний зміст в інтерпретації Кельзена), суперечить основним методологічним тезам чистого вчення про право.”⁶⁰

Хоча Булігін вважав, що проєкт Кельзена з доповнення кантівської “Критики чистого розуму” правовими категоріями глузду не був успішним, він визнавав Кельзена представ-

Д. Макінсон; под ред. Е. Н. Лисанюк. (Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2013), 345–346. Див. також: (E. Bulygin, *Das Problem der Geltung bei Kelsen*. In *Hans Kelsen. Staatsrechtslehrer und Rechtstheoretiker des 20 Jahrhunderts*, hrsg. S. L. Paulson, M. Stolleis, (Tübingen, 2008), 81–82.

⁵⁷ З перекладом німецького терміну *Zurechnung* українською завжди виникають проблеми і, на жаль, немає згоди щодо його тлумачення; пропонуються різні варіанти: “приписування,” “атрибуція,” “привинення,” “ставлення (у вину),” “інкримінація,” “зобов’язання” тощо. Усі ці поняття певною мірою відбивають різні аспекти цього поняття, але не відбивають його сенсу повністю. Прагнучи передати цей сенс, можна навіть навести приклад визначення цього поняття, яке давав Кант у “Метафізиці звичаїв”: “*Zurechnung (imputatio) in moralischer Bedeutung ist das Urteil, wodurch jemand als Urheber (causa libera) einer Handlung, die alsdann That (factum) heißt und unter Gesetzen steht, angesehen wird.*” “*Zurechnung (imputatio)* в моральному значенні – це судження, за яким хтось розглядається як творець/автор (*causa libera*) дії, яка потім називається діянням (*factum*) і підпорядковується законам.” Ураховуючи всі ці міркування, вважаємо, що у філософсько-правовому контексті слід було б застосовувати загальний термін “приписування” (певної суб’єктності носієві відповідної належної поведінки). Проте, враховуючи, що це поняття має вже певне стале значення у правовій науці, то більш нейтральним буде поняття “приписування” – як приписування вини, суб’єктності, обов’язку та ін.

⁵⁸ Євгеній Булігін, “Кант і сучасна філософія права,” *Філософія права і загальна теорія права* 1–2 (2014): 305.

⁵⁹ Булігін, “Кант і сучасна філософія права,” 307.

⁶⁰ Там само, 307.

ником аналітичної філософії як концептуального (понятійного) аналізу. Передумови ж цієї аналітичної філософії він вбачав у Канта: “З цього погляду чисте вчення про право є попередником аналітичної філософії права, а сам Кельзен – аналітичним філософом права *avant la lettre*,”⁶¹ зазначаючи при цьому, що “чиста теорія права Кельзена як аналіз понятійної структури правової науки за своїм духом спадкує філософію Канта.”⁶²

Порівняння розуміння валідності у Кельзена та у Булигіна я хочу почати з епізоду, який згадує Хуан Пабло Алонсо:

Щоб зрозуміти важливість роботи Євгенію Булигіна, я вважаю, що достатньо одного анекдоту: 2004 року в Інституті Кельзена у Відні було встановлено, що робота, яку приписують Кельзену, справді належить Кельзену. У цій праці Ганс Кельзен обговорював статтю Євгенію Булигіна, опубліковану німецькою мовою 1965 р. Таким чином було вирішено опублікувати дискусію в одному томі, який містив першу роботу Булигіна, критику Кельзена, відповідь Булигіна та репліку від Вальтера, директора інституту Кельзена. Небагато філософів права, які працювали до ХХІ ст., можуть стверджувати, що сперечалися з Гансом Кельзенем.⁶³

Реконструємо хід дискусії через аналіз праць, зазначених у цьому фрагменті: починаючи з роботи Є. Булигіна “Поняття дієвості” (1965), далі – роботи Кельзена “Валідність та дієвість права” (дата написання невідома), у який висловлюються декілька зауважень щодо позиції молодого на той час дослідника, і насамкінець відповідь самого Булигіна “Зауваження до ‘Валідності та дієвості права’ Кельзена” (2003).⁶⁴

Статтю про дієвість права Булигін починає з аналізу ставлення різних напрямів філософії права до цієї категорії та проблеми загалом зауважуючи, що природно-правова теорія поняттю дієвості приділяє мало уваги, адже головне зусилля вона робить на моральній стороні проблеми чинності права; чиста теорія права розглядає дієвість як умову чиннос-

⁶¹ Булигін, “Кант і сучасна філософія права,” 310.

⁶² Там само, 310.

⁶³ Juan Pablo Alonso, Buenos Aires University, IVR Executive Committee member. Eugenio Bulygin (1931–2021). IVR website and blog. Internationale Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie / International Association for the Philosophy of Law and Social Philosophy <https://ivronlineblog.wordpress.com/2021/05/16/eugenio-bulygin-1931-2021/>.

⁶⁴ E. Bulygin, “Der Begriff der Wirksamkeit,” *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 41 (1965): 39–58; H. Kelsen, “Geltung und Wirksamkeit des Rechts,” in *Hans Kelsens stete Aktualität*, Walter R. et al. (hrsg.) (Wien, 2003), 5–21; E. Bulygin, “Bemerkungen zu Kelsen, Geltung und Wirksamkeit des Rechts,” in *Hans Kelsens stete Aktualität*, Walter R. et al. (hrsg.) (Wien, 2003), 23–29. В англomовному варіанті: E. Bulygin, “The concept of Efficacy,” in *E. Bulygin, Essays in Legal Philosophy* (Oxford, 2015), Ch. 1; кельзенівську критику представленої тут точки зору див.: H. Kelsen, “Validity and Efficacy of the Law,” in *E. Bulygin, Essays in Legal Philosophy*, Ch. 2; відповідь Булигіна на статтю Кельзена: E. Bulygin, “Remarks on Kelsen’s ‘Validity and Efficacy of the Law,’” in *Essays in Legal Philosophy*, Ch. 3; у російськомовному варіанті: Е. В. Булыгин, “Понятие действительности,” в *Евгений Викторович Булыгин, Избранные работы по теории и философии права*, 273–293; Г. Кельзен, “Действительность и действительность права,” 294–315; Е. Булыгин, “Замечания к ‘Действительности и действительности права’ Кельзена,” 316–323.

ті (необхідну і достатню), а для реалістичної теорії права дієвість залишається єдиною значущою властивістю правових норм.⁶⁵

Тому надалі Булигін розглядає складнощі, що виникають при підході до дієвості з точки зору Росса, причинами яких є уявлення (якого дотримується також Кельзен), що право складається виключно з норм, адресатами яких є судді. Він розглядає фундаментальну відмінність між дотриманням і застосуванням норм. Останнє розрізнення важливе, якщо застосування визначати як використання норм для обґрунтування судових рішень. Логічне обґрунтування Булигін пропонує відрізнити від психологічної мотивації і розуміє його як логічне відношення між нормами і судовим рішенням. На завершення статті Булигін тауначить висловлення щодо дієвості й аналізує обґрунтування та застосовність критеріїв дієвості, які він пропонує (“Норма *p* є дієвою” виражає, що *p* застосовується суддями, тобто використовується ними для обґрунтування своїх рішень). Отже, критерієм дієвості норми, за Булигіним, є її юстиціабельність, тобто застосовність судами.

Як відповіді на заперечення Кельзена стосовно деяких положень статті Булигіна між ними відбулася заочна полеміка з таких питань:

1. Адресати правових норм.

Заперечення 1: пункт 12, посилання 11. “Булигін <...> стверджує, що мій погляд, згідно з яким право суцільно складається з норм, адресатами яких є судді, приховує відмінність між дотриманням норм і застосуванням норм.”⁶⁶ Кельзен не погоджується з буквальним тауначенням цього положення й уточнює, що в його вченні “норми права спрямовані не лише до суддів, але й до адміністративних органів, а також до всіх суб’єктів права, яких ці норми зобов’язують.” Він також не погоджується, що не розрізняє “додержання” і “застосування” правових норм.⁶⁷

Булигін парирує цей момент тим, що він звертає увагу не на поверховий момент, а вбачає смислову тенденцію у поглядах Кельзена, яку й було перейнято в нього А. Россом, а саме про те, що “адресатами норм є судді.” Це впливає з кельзенівського визначення права, як “примусового порядку людської поведінки.” Оскільки норми права зв’язують певні акти примусу з особливою поведінкою як умовою, то вони переважно звертаються до судів, а у виключних випадках – до адміністративних органів. Причому Булигін підкреслює, що це справедливо до ранньої концепції чистого вчення про право, а у видані 1960 р. Кельзен вже додає дозвільні та уповноважувальні норми.⁶⁸

2. Визначення дієвості як юстиціабельності.

Заперечення 2: пункт 21, виноска 13. Кельзен не погоджується з положенням, що “фактично дієвість правової норми полягає в тому, що вона застосовується судами.”⁶⁹ Проте Булигін скаржить, що Кельзен його не розуміє, а насправді він, на відміну від Росса,

⁶⁵ Булигін, “Понятие действительности,” 274–275.

⁶⁶ Кельзен, “Действительность и действительность права,” 304.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Булигін, “Замечания к ‘Действительности и действительности права’ Кельзена,” 317.

⁶⁹ Кельзен, “Действительность и действительность права,” 312.

не вважає, що судження про дієвість норми є передбаченням про майбутнє застосування норми, а застосування норми полягає в тому, що “суди використовують її для обґрунтування своїх рішень.”⁷⁰

3. Логічне виведення з правових норм.

Заперечення 3: пункт 21, виноска 13. Розходження полягає в тому, що Булигін наполягає на логічно необхідному зв'язку між загальними та індивідуальними нормами, а Кельзен заперечує такий зв'язок і стверджує про обов'язковість вольового акту за кожною нормою. Булигін наполягає на такому виведенні і вважає, що за наявності загальної норми не потрібні додаткові накази офіційних осіб кожному, щоб він цю норму виконував.

4. Дієвість як необхідна і достатня умова валідності (чинності).

Заперечення 4: пункти 22 і 23. Кельзен не погоджується з твердженням, що згідно з чистим ученням про право дієвість є не лише необхідною, а й достатньою умовою валідності (чинності) правової норми.⁷¹ За його розумінням, дієвість є достатньою, але не необхідною умовою валідності норми.⁷² Булигін з посиланням на тексти самого Кельзена доводить, що дієвість виступає необхідною умовою валідності норми, тому що дієвість – єдина умова постулювання основної норми. Дієвість розглядається лише умовою дійсності, а не підставою, такою основою за Кельзенем є основна норма. Водночас без дієвості немає й дійсності. Необхідний зв'язок. Дієвість – єдина умова постулювання основної норми. Булигін резюмує свою позицію твердженням, що “дана норма є юстиціабельною, тобто вона має диспозиційну властивість до того, щоб за відповідних умов бути застосованою судами. І саме це – все, що необхідно для встановлення дієвості цієї норми.”⁷³

Підсумовуючи, можна сказати, що в дискусії з Кельзенем Булигін поводить себе як гравець у шахи, який постійно атакує, незалежно від того, фігурами якого кольору він грає. Його атаки показують вразливі місця в концепції опонента, як наявні, так і можливі. Але така критика має конструктивний характер і мотивує на удосконалення концепції.

Проблема валідності правових норм є однією із центральних у концепції методологічного позитивізму Булигіна. Окрім вказаних праць, пряма або непряма полеміка з Кельзенем здійснюється також у таких працях: “Проблема дійсності за Кельзенем” (2008),⁷⁴ “Су-

⁷⁰ Булыгин, “Замечания к ‘Действительности и действительности права’ Кельзена,” 318.

⁷¹ Кельзен, “Действительность и действительность,” 314.

⁷² Там само, 315.

⁷³ Булыгин, “Замечания к ‘Действительности и действительности права’ Кельзена,” 323.

⁷⁴ Евгений Булыгин, “Проблема действительности по Кельзену,” в *‘Нормативные системы’ и другие работы по философии права и логике норм*, К. Э. Алчурон, Е. В. Булыгин, П. Герденфорс, Д. Макинсон; под ред. Е. Н. Лисанюк (Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2013), 344–57. Див. також: Eugenio Bulygin, *Das Problem der Geltung bei Kelsen. in Hans Kelsen. Staatsrechtslehrer und Rechtstheoretiker des 20 Jahrhunderts*, hrsg. S. L. Paulson, M. Stolleis (Tübingen, 2008), 80–95.

дові рішення та правотворчість” (1966),⁷⁵ “Дійсне право і право чинне” (1999),⁷⁶ “Антиномія в чистому вченні про право Кельзена” (1990)⁷⁷ та ін.

Рефлексуєючи щодо поняття валідності (чинності), Булигін звертає увагу на його багатозначність. Відштовхуючись від розрізнення Єжі Врублевським трьох аспектів поняття валідності (чинності) – системної, аксіологічної та фактичної, – Булигін під валідністю у власному сенсі розуміє системну валідність; аксіологічну (нормативну) валідність він вважає доцільним називати зобов’язувальною силою, фактичну дійсність – дієвістю.⁷⁸

Але Булигін не зупиняється на цьому, а додає ще дві класифікації: розрізняючи, з одного боку, описові (системна та фактична) і нормативні (зобов’язувальна сила) поняття юридичної чинності, а з іншого – відносні та абсолютні поняття юридичної чинності (абсолютними є системна та нормативна валідність, тому що вони або є, або відсутні, а відносною є фактична чинність, тому що вона може бути різного ступеня).

Отже, узагальнено класифікація видів, або аспектів, юридичної валідності (чинності) виглядає так:

1. *Системна чинність (чинність як така), або приналежність.* Це описове і водночас абсолютне поняття. У цьому сенсі норма є правовою, якщо вона належить до правової системи. За Булигіним, приналежність норми до правової системи визначається встановленням її компетентним органом (для правового звичаю – його дієвістю).

2. *Нормативна чинність як зобов’язувальна сила, або обов’язковість.* Це нормативне поняття валідності, і воно є абсолютним. У цьому випадку норма є юридичною тоді й тільки тоді, коли її адресати зобов’язані поводитися так, як це передбачено нормою.

3. *Фактична чинність, або дієвість* (в іншій роботі Булигін буде наполягати на розрізненні понять “дія” та “дієвість”). Це описове і відносне поняття (можливий різний ступінь дієвості). У цьому сенсі під юридичною чинністю розуміється відношення між нормою та фактичною поведінкою її адресатів чи суб’єктів норми.

⁷⁵ Евгений Булыгин, “Судебные решения и правотворчество,” в Евгений Викторович Булыгин, *Избранные работы по теории и философии права*, пер. с английского, немецкого, испанского, под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лысанюк, С. И. Максимова (Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2016), 183–99. Див. також: Eugenio Bulygin, *Essays in Legal Philosophy*, eds. C. Bernal, C. Huerta, T. Mazzarese, J. J. Moreso, P. E. Navarro and S. L. Paulson (Oxford University Press, 2015), 75–87.

⁷⁶ Евгений Булыгин, “Действительное право и право действующее,” в *Избранные работы по теории и философии права*, 209–21. Див. також: Eugenio Bulygin, *Essays in Legal Philosophy*, 284–92.

⁷⁷ Евгений Булыгин, “Антиномия в чистом учении о праве Кельзена,” в *Избранные работы по теории и философии права*, 222–45. Див. також: Eugenio Bulygin, “Antinomy in Kelsen’s Pure Theory of Law” *Ratio Juris* 3 (1990): 29–45.

⁷⁸ Евгений Булыгин, “Действительное право и право действующее,” 210. Слід зазначити, що Кельзен також пропонує три поняття валідності – “створення відповідно до вищої норми,” особливе існування норми, зобов’язуюча сила, які не задовольняють Булигіна (Булыгин, “Судебные решения и правотворчество,” 192). При цьому, на відміну від Булигіна, я вважаю, що інтерпретація Кельзеном поняття валідності як особливого існування норми є не помилковим чи надмірним, а дуже важливим для розуміння природи права та його реальності.

Булигін наполягає на тому, що позитивістська юридична теорія не повинна використовувати нормативне поняття валідності.⁷⁹ Нормативна чинність у такому розумінні означає моральне зобов'язання підкорятися праву, а це є відходом від строго позитивістської теорії та вносить суперечність у цілісну систему. Водночас він пропонує юридичне обґрунтування зобов'язувальної сили норм. Це її застосовність. "Норма застосовна, якщо суддя зобов'язаний або правомочний застосувати її до деякого конкретного випадку."⁸⁰ І це також одна з відмінних рис позитивістської концепції Булигіна.

Виходячи з цього аналізу, можна висувати, що Булигін стоїть на позиції юридичного розуміння валідності, роблячи акцент на системній валідності, критерієм якої він вважав належне встановлення норми. Водночас він допускає визнання дієвості як умову чинності, хоча й вважає ці поняття відносно автономними. Він відкидає можливість застосування нормативного аспекту валідності як зобов'язувальної сили через віднесення її до морального обов'язку. Проте в подальшому обговоренні різних понять валідності Роберт Алексі, як представник непозитивізму, зробить акцент на етичному понятті валідності, яке полягає у "правильності (коректності) його змісту," для демонстрації морального виправдання.⁸¹

Позиція Булигіна – це позиція послідовного юридичного позитивізму, для якого системна валідність є центральним поняттям. Він підкреслює, що в теорії Кельзена це поняття покладено в основу поняття правової системи, яка визначається як сукупність усіх норм, що є чинними згідно з основною нормою. Аналогічну роль поняття системної чинності відіграє в теорії Гарта, за якою правова система – це сукупність усіх правил, що є чинними згідно з правилом визнання.⁸²

Полеміка з Алексі: природа права і судова правотворчість

Уперше я ознайомився з неповторною атмосферою творчих дискусій, характерних для Всесвітніх конгресів Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії (IVR), у серпні 2003 р. у шведському місті Лунд. Там я побачив "у справі" двох найактивніших на той час учасників цих дискусій: Євгенія Булигіна (Університет Буенос-Айреса, Аргентина, президента IVR) і Роберта Алексі (професора Університету Кіля, Німеччина, президента німецької секції IVR, одного з пленарних лекторів на цьому конгресі).⁸³ Майже кожен пленарну лекцію ці майстри дискусій супроводжували гострими питаннями та глибокими коментарями. На той момент вони вже кілька років вели між собою полеміку щодо

⁷⁹ Див. E. Bulygin, "An Antinomy in Kelsen's Pure Theory of Law," in Bulygin, E. *Essays in Legal Philosophy*, eds. C. Bernal, C. Huerta, T. Mazzaresse, J. J. Moreso, P. E. Navarro and S. L. Paulson (Oxford University Press, 2015), 250–1.

⁸⁰ Булигін, "Проблема чинности у Кельзена," с. 352.

⁸¹ Robert Alexy, "The Argument from Injustice. A Reply to Legal Positivism," trans. B. Litschewski Paulson and S. L. Paulson (Oxford: Oxford University Press, 2010): 87.

⁸² Булигін, "Действительное право и право действующее," 213

⁸³ Див: Роберт Алексі, "Природа философии права," пер. с английского и комментарий С. И. Максимова. *Проблеми філософії права II* (2004): 29–37.

природи права, представляючи відповідно позиції правового позитивізму та непозитивізму (або широкої концепції природного права).⁸⁴

У поле моєї уваги потрапив уже третій раунд цієї полеміки з проблем природи права, який відбувся на міжнародній конференції “Нейтральність і теорія права” в іспанському місті Жирона 2010 р. У цій дискусії проявляються особливості підходів непозитивізму Р. Алексі та позитивізму Є. Булигіна щодо методології ухвалення суддівських рішень у ситуації правової невизначеності. Переклад цієї дискусії було опубліковано в часописі “Проблеми філософії права.”⁸⁵ У ході цієї полеміки Булигін, розрізняючи позиції спостерігача й учасника, стверджував, що учасниками “правової гри” є ті, хто зацікавлений не просто в описі права, але у вирішенні правових проблем, – наприклад, судді, адвокати чи приватні особи. Якщо позиція спостерігача ґрунтується на описі права, то позиція учасника пов’язана із застосуванням права для вирішення практичних проблем. У цьому сенсі судді є найважливішими дійовими особами. Але в діяльності судді потрібно розділяти два різні етапи. Вирішуючи правову проблему, суддя, в першу чергу, повинен зайняти позицію спостерігача для визначення того, що наказує чинне право. Тут є тільки дві можливості: або існуючі правові норми передбачають однозначне і ясне рішення у справі, або – ні. У першому випадку суддя зобов’язаний застосувати буквально витлумачену норму. У цій ситуації прийнятною для судді буде лише точка зору спостерігача.

Натомість може статися так, що чинне право не містить однозначного рішення правової проблеми, тобто її рішення є невизначеним. Такий стан справ може виникати з різних причин. По-перше, до них належать певні логічні недоліки правової системи, такі як нормативні прогалини (коли право не містить рішення для розглянутого випадку) або нормативні суперечності (коли є кілька несумісних рішень). По-друге, до них можна віднести так звані випадки півтіні, або прогалини визнання. У всіх цих обставинах суддя повинен визначити, яке рішення підлягає застосуванню. Це означає, що в разі нормативної прогалини він повинен “створити” нову норму, в разі суперечності – (повністю або частково) “скасу-

⁸⁴ Перший раунд їх дискусії відбувся у 90-х роках XX століття і був опублікований у німецьких виданнях: E. Bulygin, “Alexy und das Richtigkeitsargument,” in Aarnio A. et. al. (eds) *Rechtsnorm und Rechtswirklichkeit, Festschrift fur Werner Krawietz zum 60 Geburtstag* (Berlin: Duncker und Humblot, 1993); R. Alexy, “Bulygins Kritik des Richtigkeitsarguments,” Gazon Valdes E. et. al. (eds) *Normative Systems in Legal and Moral Theory. Festschrift fur Carlos E. Alchourron and Eugenio Bulygin* (Berlin: Duncker und Humblot, 1997).

Другий раунд їх полеміки був опублікований вже англійською мовою в журналі *Ratio Juris* (Eugenio Bulygin, “Alexy’s Thesis of Necessary Connection between Law and Morality” *Ratio Juris* 13, (2000): 133–137; Robert Alexy, “On the Thesis of a Necessary Connection between Law and Morality: Bulygin’s Critique,” *Ratio Juris* 13 (2000): 138–147). Спір між ними стосувався захисту тези про необхідний зв’язок між правом і мораллю, що обов’язково висуває претензію на правильність або справедливість (Алексі) та заперечення такого зв’язку (Булигін).

⁸⁵ Євгеній Булигін, “Алексі между позитивизмом и непозитивизмом,” пер. с англ. С. И. Максимова *Проблеми філософії права т. VIII–IX* (2012); Роберт Алексі, “Между позитивизмом и непозитивизмом? Третий ответ Евгению Булигину,” пер. с англ. С. И. Максимова *Проблеми філософії права т. VIII–IX* (2012). Див. також: Сергій Максимов, *Філософія права: сучасні інтерпретації*, 379–411.

вати” принаймні одну з тих, що суперечать одна одній, а в разі півтіні – змінити зміст відповідних виразів. У всіх цих обставинах суддя змінює чинне право.

Однак можлива ситуація, за якої закон містить однозначне рішення справи, але суддя розглядає останнє як вкрай несправедливе або тому, що законодавець не взяв до уваги будь-яку значущу якість (аксіологічна прогалина), або з огляду на те, що суддя не схвалює використовувані законодавцем ціннісні критерії. У подібних випадках можлива відмова судді від застосування чинної норми і звернення до іншої (зрештою, створеної ним самим), яка не належала до чинної правової системи на момент прийняття цього рішення.

Це означає, що судді беруть участь – навіть якщо це відбувається лише у виняткових випадках – у створенні права. Такий суддівський розсуд у жодному разі не означає довільності. Суддя застосовує свої власні ціннісні критерії для створення, зміни або скасування правових норм. При цьому Булигін підкреслює, що всі ці проблеми є типовими для застосування, а не для ідентифікації права. Це означає, що коли суддя не застосовує чинну норму з огляду на те, що, на його думку, її використання призведе до великої несправедливості, а замість цього застосовує іншу норму, створену в результаті ним самим, це не можна охарактеризувати як модифікацію поняття права. У таких випадках змінюються норми або правила правової системи, а не поняття права.⁸⁶

Р. Алексі, на протитягу Булигіну, вважає такий опис недостатнім. Передусім він звертає увагу на вимогу правильності, яку з необхідністю висуває суддя. Далі, з його точки зору, ця вимога відноситься не тільки до позитивного права, але й до справедливості, тобто до моралі. Аргумент Булигіна може бути інтерпретований як твердження, згідно з яким уникнення “крайньої несправедливості” є лише особистою, або суб’єктивною, справою судді, а не чимось об’єктивно необхідним завдяки вимозі права на правильність. Р. Алексі зазначає, що позитивіст може погодитися з тим, що вимога права на правильність містить у собі вимогу моральної правильності, проте заперечуватиме твердження про необхідний зв’язок між юридичною чинністю, або юридичною правильністю, і мораллю.

Р. Алексі наполягає на необхідному характері зв’язку між юридичною правильністю і мораллю. Коли позитивне право допускає дві різні інтерпретації – справедливу і несправедливу, – вимога права на правильність вимагає інтерпретації справедливої. Щодо цього питання позитивісти і непозитивісти не мають значних розбіжностей, які починаються там, де потрібна відповідь на питання, що відбувається, коли обрано несправедливу інтерпретацію. Згідно з позитивізмом таке рішення є юридично бездоганим рішенням з моральними дефектами. Згідно ж із неопозитивізмом таке рішення є дефектним не лише з моральної, а й з юридичної точки зору. Воно є юридично дефектним не лише через те, що претензія на моральну правильність порушується в разі винесення морально дефектного судового рішення, а й так само через те, що правова вимога правильності також порушується. Це призводить до необхідності ціннісного, або ідеального, зв’язку між правом і мораллю. При цьому вимога правильності має на увазі, що право необхідно містить у собі

⁸⁶ Булигін, “Алекси между позитивизмом и непозитивизмом,” 36–43.

як ідеальний, так і реальний, або владний (офіційний), вимір. Ці дефекти у будь-якому вимірі є правовими дефектами, однак можуть бути адекватно зрозумілі лише за допомогою непозитивістського поняття права. Цей теоретичний аспект проблеми доповнюється практичним аспектом. Якби дефектність була лише моральною, то було б важко пояснити, чому суд вищої інстанції повинен мати повноваження скасовувати несправедливе рішення суду нижчої інстанції у випадках, коли справедливе рішення так само сумісне з позитивним правом, як і рішення несправедливе.⁸⁷

Отже, якщо Булигін описує прийняття юридичних рішень у важких випадках як правотворчий акт, який перетворює моральні міркування судді на право, то Алексі наполягає не на випадковому і суб'єктивному, а на необхідному й об'єктивному характері зв'язку між юридичною і моральною правильністю. В ході полеміки відбувався перехід від проблем праворозуміння до проблем застосування права завдяки використанню таких методологічно важливих концептів, як позиція спостерігача й учасника, диференціація видів прогалин у праві, вимога правильності права, крайня несправедливість, моральна та юридична дефектність суддівських рішень.

Гуманістичний позитивізм

Вище вже зверталась увага на те, що оцінка позитивізму Булигіна як варіант ексклюзивного ("жорсткого") позитивізму не відповідає дійсності, оскільки він стоїть поза цим розрізненням.⁸⁸ З одного боку, Булигін допускає моральну критику права, але не приймає позицію інклюзивного (м'якого) позитивізму за його відданість практичному розуму, з чим він не може погодитись, тому що є прибічником теоретичного розуму і вільної від цінностей науки, до того ж його досвід боротьби з диктатурою мотивує його любов до "строного права." Але, з іншого боку, неприйняття Булигіним етатистської позиції, до якої тяжіє ексклюзивний позитивізм (у версії Раза), утримує його від самоідентифікації з жорстким позитивізмом. Ці моменти, а також заперечення приписування позитивізму (в розумінні Булигіна) обов'язковості виконання встановлених державою правових норм, відкривають можливість додати до характеристики його філософсько-правової позиції (аналітичний методологічний позитивізм) ще й таку ознаку, як гуманістичний.

У своїй вихідній позиції Булигін у дусі класичного лібералізму спирається на образ людини як вільної, автономної та незалежної від держави істоти (особистості), якій право (у формі законів і справедливих судових рішень) потрібне саме для захисту від свавілля держави. Саме з цієї позиції він допускає конфлікт між правом і мораллю, зазначаючи, що коли людина вважає, що її моральним обов'язком є знехтувати своїми правовими зобов'язаннями, то вона й має вчиняти відповідно. Отже, правовий позитивізм Булигіна не заперечує значущості морального, а лише виносить його "за дужки" права як системи норм.

Практичним виявом гуманістичної позиції Булигіна можна вважати його пропозицію виходу з "трагічної ситуації," тобто ситуації, коли судді (або іншому суб'єктові) треба

⁸⁷ Алексі, *Между позитивизмом и непозитивизмом*, 51–9.

⁸⁸ Див. цю статтю, с. 156, пос. 47.

ухвалювати рішення в ситуації аксіологічної прогалини – коли рішення, що приписується законом, здається йому не лише поганим, а й порочним. Це ситуація, коли у судді є юридичне зобов'язання застосувати правову норму і моральний обов'язок її не застосовувати: щоб суддя не робив, він порушує одну з норм.⁸⁹

Булігін не погоджується з представниками юснатуралізму (Г. Радбрух, Р. Алексі), коли вони відмовляються називати “правом” украй несправедливий правовий припис.⁹⁰ Для ілюстрації своєї позиції він наводить приклад, коли офіцер наказує солдатам катувати арештованого для отримання важливої інформації про ворога і розглядає три можливі реакції на такий наказ:

Солдат, що поділяє позицію ідеологічного позитивізму Бергбома, вважатиме такий наказ чинним (валідним).

Солдат, що є правовим позитивістом у душі Булігіна, міркуватиме так: “Наказ офіцера є юридично чинним (валідним), проте морально неприйнятним. Оскільки відсутній моральний обов'язок підкорятися правовим нормам, я не збираюся виконувати цей наказ за моральними підставами, навіть якщо я ризикую бути покараним за непокору.”⁹¹

Солдат – прибічник Радбруха, чию формулу він вивчив напам'ять, міркуватиме так: “Наказ офіцера є морально порочним, тому він не є частиною права. Цій наказ не правовий, і тому я нехтую ним.”⁹²

Булігін вважає, що позиція позитивіста у цій ситуації з моральної точки зору має більше переваг, ніж позиція прихильника природного права, для якого такий наказ просто не буде законом. Точка зору Булігіна щодо цього питання є доволі спірною, особливо якщо порівняти суб'єктивний, а також випадковий характер рішення солдата не виконувати морально нетерпимий наказ (а стосовно судді – не застосовувати морально неприйнятний закон з моральних підстав) із об'єктивним та необхідним рішенням при визнанні такого наказу (закону) украй несправедливим, а тому – неправовим через відсутність у нього моральної чинності. Проте апеляція до моральних підстав при ухваленні рішень вказує на те, що образ людини, на який спирається позитивізм Булігіна, не є образом бездумного механічного виконавця будь-яких наказів.

Така позиція зумовлює також його авторський підхід до обґрунтування прав людини. Булігін вважає моральний скептицизм, який заперечує універсальну та справедливую систему норм, необхідною ознакою правового позитивізму. Для нього все право є правом позитивним (тобто створеним людьми), а тому ніякого природного права чи ідеальної моралі не існує (онтологічний скептицизм), або вона недоступна людському розуму (гносеологічний скептицизм). Із заперечення абсолютних, об'єктивно значущих моральних норм Булігін виводить неможливість “абсолютних моральних прав людини.” Проте, запе-

⁸⁹ Див.: Евгений Булыгин, “Основана ли философия права (ее часть) на ошибке,” в *Избранные работы по теории и философии права*, 53.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

речуючи їх абсолютність, він не заперечує значущості моральних прав як певних вимог чи закликів до “позитивного правопорядку, які ставляться з точки зору (позитивної) моралі.”⁹³ Отже, вони визнаються та обґрунтовуються в межах кожної конкретної культури і під впливом притаманної їй конкретної моралі. За Булигіним, “моральні права людини не є даностями, а лише претензіями та вимогами. Уперше права людини стають досяжними лише шляхом їх позитивації через законотворчість (включаючи прийняття конституції) або через міжнародне право. Тільки після такої позитивації мова може йти про правові, а не суто моральні права людини.”⁹⁴ Водночас саме відсутність попередньої захищеності прав людини природним правом та абсолютною мораллю вимагає, на думку науковця, політичного визнання, “що такі права насправді є крихкими й тому являють собою таке досягнення людства, яке слід оберігати.”⁹⁵ В останньому положенні лунає заклик берегти права людини як надбання тонкого шару людської культури і вразливу умову гідного людського існування, подібно до того як екологи закликають берегти природу як умову людського життя загалом.

Висновки

Євгеній Вікторович Булигін – людина складної долі, але водночас із сильною волею та щирим серцем. Із дитинства він був занурений в інтелектуальну атмосферу та виробив здатність постійно працювати над собою. Він увібрав у себе багато шарів людської культури відповідно до мов, якими він володів. Важко переоцінити його роль у розвитку філософії права в латинському світі (але й решта світу не залишилася без впливу його ідей та його особистої чарівності, включаючи й Україну), у створенні національної асоціації IVR, у діяльності якої він брав безпосередню участь і опікував її перші кроки.

Є. Булигін був відданий такому обраному ще в молоді роки напрямку розуміння права, як юридичний позитивізм, але не в його етатистському, а методологічному варіанті, застосовуючи метод концептуального аналізу, притаманний аналітичній філософії, до правової сфери. Він послідовно дотримувався позитивістського ідеалу вільної від цінностей науки і прагнення спиратися в обґрунтуванні головних завдань цього напрямку на методологію науки і мови. Поряд зі своїм другом і постійним співавтором Карлосом Алчуроном Булигін зробив прорив у застосуванні апарату сучасної формальної логіки до аналізу нормативних систем і правової сфери загалом.

Його методологічний аналітичний позитивізм виражався у трьох фундаментальних тезах: тезі відокремлення (права від моралі), тезі соціальних джерел права (як результату людської діяльності) і тезі невизначеності права, або дозволу суддівської дискреції, в разі неповноти права. Він заперечував моральний обов’язок підкорятися правовим нормам, а правову нормативність вбачав у застосуванні суддями правових норм.

⁹³ Євгеній Булигін, “До проблеми обґрунтування прав людини,” *Проблеми філософії права* т. IV–V (2008): 152.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само.

Одним із найважливіших внесків Булігіна в теорію і філософію права був розвиток теорії валідності, або чинності, права. Він розрізняв системну валідність, або валідність як приналежність, нормативну валідність і фактичну валідність. У дусі юридичного позитивізму він вважав за власний прояв валідності її системну форму, головним виявом якої, на його думку, є належне встановлення норм правомочними органами. Юридичну силу, або обов'язковість виконання, норм він виокремлював від поняття юридичної валідності, заперечуючи моральну обов'язковість покори правовим нормам. Під фактичною валідністю він розумів дієвість правових норм.

Однією із характерних рис творчості Булігіна слід вважати його націленість на дискусію: він неодноразово захищав свої позиції в полеміці з такими видатними філософами права, як Ганс Кельзен (проблема валідності), Ота Вайнбергер (онтологія норм), Роберт Алексі (природа права та визнання судової правотворчості), а також Джозеф Раз (суть правового позитивізму) і Сьюзан Хаак (щодо можливостей логіки в праві).

Розгляд Булігіним права як нормативної системи значною мірою розширив горизонти його логічного аналізу. Водночас він передбачав врахування активності людини як суб'єкта права, моральна позиція якої має перевагу перед формалізмом норми в контексті суддівської правотворчості, складного екзистенційного вибору й обґрунтування прав людини як унікального досвіду, який слід обов'язково зберігати, завдяки чому гуманістичний вимір права також знаходить свою реалізацію у ключових аспектах правової концепції цього видатного філософа права.

© С. Максимов, 2022

Bibliography

- Alchurron, C. E., Bulygin, E. *Normative Systems*, Wien; New York: Springer, 1971.
- Alchurron, C. E., Bulygin, E. V. "Normative Systems." [In Russian.] *Russian yearbook of legal theory*. (2010, no. 3): 309–480.
- Alexy, R. "Between the Positivism and Non-Positivism? A Third Replay to Eugenio Bulygin." [In Russian.] *Problemy filosofii prava* vol. IV–V, (2012): 51–9.
- Alonso, Juan Pablo. Buenos Aires University, IVR Executive Committee member. "Eugenio Bulygin (1931–2021)." IVR website and blog. Internationale Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie / International Association for the Philosophy of Law and Social Philosophy <https://ivronlineblog.wordpress.com/2021/05/16/eugenio-bulygin-1931-2021>.
- Antonov, M. V. and E. N. Lisanyuk. "Normative systems in theory of law and logics of norms." [In Russian.] in 'Normative systems' and outhier works on philosophy of law and logics of norms, E. Bulygin, P. Gardenfors, D. Mafkinson; ed. by E. N. Lisanyuk. (S-Petersburg: S-Petersburg university edition, 2013), 4–43.
- Atienza, Manuel. (2008) "Eugenio Bulygin and the Theory of Legal Argumentation," [In Russian.] *Problemy filosofii prava* IV–V (2008): 245–51.
- Bulygin, Eugenio. "Esta (parta de) de filosofia del Derecho en un error?" *Doxa. Cuadernos de filosofia del derecho* 27, (2004): 15–26.

- Bulygin, E. V. "To the problem of objectivity of law." [In Russian.] *Problemy filosofii prava* vol. III (2005): 7–13.
- Bulygin, E. V. "On the Problem of the Foundation of Human Rights." [In Russian,] *Problemy filosofii prava* vol. IV–V, (2008): 149–52.
- Bulygin, E. V. "Alexy Between the Positivism and Non-Positivism." [in Russian]. *Problemy filosofii prava* vol. IV–V, (2012): 36–43.
- Bulygin, E. "Kant and Contemporary Philosophy of Law." [In Ukrainian.] *Filosofia prava i zagalna teoriia prava* 1–2 (2014): 304–11.
- Bulygin, E. "Legal Norms, Logics and Truth." [In Ukrainian.] *Filosofia prava i zagalna teoriia prava* 1–2 (2015): 298–311.
- Bulygin, E. *Essays in Legal Philosophy*. Eds. C. Bernal, C. Huerta, T. Mazzarese, J. J. Moreso, P. E. Navarro and S. L. Paulson. Oxford University Press, 2015.
- Bulygin, E. "My Vision of the Rationality of Law." [In Ukrainian.] *Filosofia prava i zagalna teoriia prava* 1–2 (2016): 318–23.
- Bulygin, E. V. *The Selected Writings in Theory and Philosophy of Law*. [In Russian.] St-Petersburg, 2016.
- Guastini, R. Aspetti notevoli di Normative Systems. *Analisi e Diritto*. (1997): 69–77.
- Maksimov, S. I. "The Jubilee of Eugenio Bulygin (80 years)" [In Russian,] *Problemy filosofii prava* VIII–IX (2012): 440–3
- Maksymov, Sergiy. "Eugenio Bulygin: the concept of law as a normative system." [In Ukrainian.] *Filosofia prava i zagalna teoriia prava* 1–2 (2016): 310–17.
- Maksymov, S. Law as a Normative System: Humanistic Positivism of Eugenio Bulygin. *Yearbook of Ukrainian law: Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshin*. n.11 (Kharkiv: Pravo, 2019,): 71–80.
- Maksymov, Sergiy. "Eugenyi Victorovych Bulygin" [in Ukrainian.] In *Great Ukrainian Legal Encyclopedia*, vol. 2: *Philosophy of Law*, editors: S. I. Maksymov (chairman) and others, 81–86. (Kharkiv: Pravo, 2017).
- Moreso, J. J. "Eugenio Bulygin (1931-2021): The Wonderful Russian" *Ratio Juris* 34 (3) (2021): 282–85.
- Navarro, Pablo E. "Normative Systems and Legal Positivism. Eugenio Bulygin and the Philosophy of Law." In *Bulygin Eugenio. Essays in Legal Philosophy. Introduction I*. (Oxford University Press, 2015), 1–21.
- 'Normative Systems' and other Writings on the philosophy of law and logics of norms. [In Russian.] C. E. Alchourron, E. Bulygin, P. Gardenfors, D. Makinson; ed. by E. N. Lisanyiuk. Sankt-Petersburg, 2013.
- Redondo, María Cristina. "Bulygin's Analytical Legal Positivism." In *The Cambridge companion to legal positivism*, edited by Torben Spaak, Stockholm University; Patricia Mindus, Uppsala University, 371–93. Cambridge, United Kingdom; New York, NY: Cambridge University Press, 2021.

Сергій Максимов. Методологічний правовий позитивізм Євгенія Булигіна (пам'яті видатної особистості)

Анотація. Стаття, присвячена пам'яті Євгенія Булигіна (1931–2021) – харків'янина за народженням та видатного аргентинського філософа права, заслуженого професора Університету Буенос-Айреса, президента Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії

(1999–2003), одного з найвпливовіших представників сучасного правового позитивізму. На основі автобіографічних штрихів, спогадів друзів і особистого досвіду спілкування автора з цією видатною особистістю описуються основні етапи життя і творчості Є. Булигіна: харківський, австрійський, аргентинський, космополітичний. Позитивно оцінюється вплив його академічних праць і особистості на розвиток сучасної філософії та теорії права в Україні.

Значна увага у статті приділяється аналізу філософсько-правового світогляду Є. Булигіна, який він однозначно ідентифікує як правовий позитивізм, але при поглибленому аналізі його розуміння права доповнюється відмінними ознаками й може бути визначений як аналітичний, методологічний та гуманістичний правовий позитивізм. Розкриваються головні методологічні положення теорії права Є. Булигіна, включаючи концепції нормативності, валідності, подолання юридичних прогалин тощо. Демонструється його полемічний дар на прикладі дискусій з Гансом Кельзенем і Робертом Алексі.

Ключові слова: Євгеній Булигін; нормативні системи; деонтична логіка; право; правовий позитивізм; право і мораль; аналітична філософія права; методологічний позитивізм; гуманістичний позитивізм.

Sergiy Maksymov. Eugenio Bulygin's Methodological Legal Positivism (In Memory of an Outstanding Personality)

Abstract. This article is dedicated to the memory of Eugenio Bulygin (1931–2021) – a native of Kharkiv and an eminent Argentine legal philosopher, honorary professor at the University of Buenos Aires, president of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy (1999–2003), and one of the most influential representatives of contemporary legal positivism. Drawing on autobiographical details, memories of friends, and the author's personal interactions with this remarkable figure, the article outlines the key stages of Eugenio Bulygin's life and work: his Kharkiv, Austrian, Argentine, and cosmopolitan periods. The profound impact of his academic contributions and personality on the development of contemporary philosophy and legal theory in Ukraine is positively evaluated.

Special attention is devoted to analyzing Eugenio Bulygin's legal-philosophical worldview, which he unequivocally identifies as legal positivism. However, upon deeper analysis, his understanding of law incorporates distinctive features and can be defined as analytical, methodological, and humanistic legal positivism. The article elucidates the core methodological tenets of Bulygin's legal theory, including his concepts of normativity, validity, and addressing legal gaps, among others. His talent for polemics is demonstrated through examples of his debates with Hans Kelsen and Robert Alexy.

Keywords: Eugenio Bulygin; normative systems; logic in law; law; legal positivism; law and morality; analytical philosophy of law; methodological positivism; humanistic positivism.

Одержано / Received 15.12.2022